O'ZBEK TILINING IZOHLI LUG'ATLARIDA GIPONIMLARNING BERILISHI

Sayfullayev Najibullo Hayriddin o'g'li
TerDPI katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tezisda o'zbek tilining izohli lug'atlarida giponimlarning berilish usullari, ularning lug'at maqolasidagi ifodalanishi hamda semantik ierarxiyaning aks etish darajasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda definitsion, komponent va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalaniladi. Ishning ilmiy yangiligi giponim–giperonim munosabatlarini lug'at mikrostrukturasi bilan bog'liq holda baholash mezonlarini taklif etishdan iborat.

Аннотация. В тезисе анализируются способы представления гипонимов в толковых словарях узбекского языка, особенности их отражения в словарной статье и степень выраженности смысловой иерархии. В исследовании используются методы дефиниционного, компонентного и сопоставительного анализа. Научная новизна работы заключается в предложении критериев оценки отношений гипоним–гипероним в связи с микроструктурой словаря.

Annotation. This thesis examines the representation of hyponyms in Uzbek explanatory dictionaries, focusing on dictionary entry structure and the reflection of semantic hierarchy. The study applies definitional, componential, and comparative analysis methods. The scientific novelty lies in proposing evaluative criteria that connect hyponym–hypernym relations with the microstructure of dictionary entries.

Kalit so'zlar: giponimiya, giperonim, izohli lug'at, leksikografik mikrostruktura, definitsiya modeli, semantik ierarxiya, leksik birlik.

Ключевые слова: гипонимия, гипероним, толковый словарь, микроструктура словаря, модель дефиниции, семантическая иерархия, лексическая единица.

Keywords: hyponymy, hypernym, explanatory dictionary, dictionary microstructure, definition model, semantic hierarchy, lexical unit.

Giponimiya til birliklari o'rtasidagi ma'no jihatdan bo'ysunish munosabatini ifodalovchi leksik-semantik hodisadir. Bunda giponim giperonimning hajman torroq va belgilari jihatidan ixtisoslashgan ko'rinishi sifatida talqin qilinadi. Mazkur munosabat semantik inkluziya asosida shakllanadi. Masalan, "qaldirg'och" "qush" giperonimi tarkibiga, "olma" "meva" tushunchasiga, "qamish" esa "o'simlik" sinfiga kiradi. Bu birliklarda umumiy sinf belgisi saqlangan holda turga xos semalar ajralib turadi. Leksikografik amaliyotda giponimik tarmoqlar foydalanuvchining semantik qidiruv imkoniyatlarini kengaytiradi. Semantik ierarxiya aniq ko'rsatilgan maqolalarda o'xshash birliklarni topish va ularni farqlash osonlashadi. Kuzatishlarga ko'ra, foydalanuvchilar ko'pincha bir maqoladan boshqa turdosh birliklarga murojaat qiladi. Bu esa lug'at ichidagi semantik bog'lanishlarning amaliy ahamiyatini ko'rsatadi. Giponimiya inson tafakkuridagi tasniflash jarayonining til tizimidagi ko'rinishi hisoblanadi. [1].

Izohli lug'at leksik birliklarning ma'nosini izohlash va ularning qo'llanish chegaralarini belgilashga xizmat qiluvchi muhim leksikografik manbadir. Giponimlarning lug'atda berilishi asosan definitsiya tuzilishi, havolalar tizimi va misollar orqali amalga oshadi. Odatda maqolada avvalo giperonim asosidagi jins belgisi beriladi, keyin esa turga xos farqlovchi semalar izchil bayon qilinadi. Zarur hollarda sinonimik yoki izohiy vositalar ham qo'llanadi. Masalan, "taqinchoq" giperonimi doirasida "uzuk", "bilaguzuk", "sirg'a" kabi birliklar birlashtiriladi.

Ularning definitsiyasida material, shakl va vazifa kabi semalar farqlovchi omil sifatida xizmat qiladi. Amaliy kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, “turi”, “xili”, “navi”, “...dan biri” kabi signal birliklarning muntazam qo‘llanishi maqola mazmunining aniqroq anglashilishiga yordam beradi. Aks holda foydalanuvchi ma’no yaqinligini kontekst asosida mustaqil tiklashiga to‘g‘ri keladi. Bu esa definitsiyaning formal mantiqiy aniqligi bilan bevosita bog‘liqdir [2].

Tadqiqotning asosiy maqsadi o‘zbek tilining izohli lug‘atlarida giponimlarning berilish usullarini aniqlash, ularni baholash mezonlarini ishlab chiqish hamda leksikografik takomillashtirish yo‘nalishlarini belgilashdan iborat. Tadqiqotda definitsion tahlil, komponent tahlil, qiyosiy tahlil va lug‘at maqolalari mikrostrukturasi tahlili uyg‘un qo‘llanadi. Masalan, “transport” giperonimi tarkibidagi “avtobus”, “tramvay”, “trolleybus” birliklari izohlanganda ularning harakat manbayi, yo‘nalish turi va texnik xususiyatlari izchil ochib berilishi zarur. Aks holda “yo‘lovchi tashuvchi vosita” kabi umumiy izoh giponimlarni bir-biridan yetarli darajada ajratib bera olmaydi. Ayrim maqolalarda jins belgisi mavjud bo‘lsa ham, farqlovchi semalarning yetarli emasligi sababli foydalanuvchi sinonimiya bilan giponimiyani adashtirishi mumkin. Shu sabab definitsiyada semalarning optimal miqdorda berilishi muhim hisoblanadi. Ortiqcha tafsilot definitsiyani murakkablashtirsa, semalarning kamligi klassifikatsion aniqlikni susaytiradi [3].

Izohli lug‘at maqolasining mikrostrukturasi sarlavha so‘z, grammatik belgi, stilistik yorliq, definitsiya, misollar va havolalar kabi qismlarning ichki tartibini qamrab oladi. Giponimlarning ifodalanishi aynan shu mikrostrukturada namoyon bo‘ladi. Giperonim definitsiya boshida berilishi, giponimlarning ro‘yxat tarzida keltirilishi yoki boshqa maqolalarga havola qilinishi semantik tarmoqning shakllanishiga ta’sir qiladi. Masalan, “daraxt” maqolasida “olma”, “nok”, “o‘rik”

kabi mevali daraxtlarning sanab o'tilishi va ularning alohida maqolalarga havola qilinishi foydalanuvchiga bosqichma-bosqich semantik navigatsiya imkonini beradi. Kuzatishlarga ko'ra, bunday tarmoqlanish mavjud bo'lgan lug'atlarda semantik qamrov kengroq bo'ladi. Shu sabab giponimiya lug'atning ichki semantik bog'lanish tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi [4].

Giponimlarni berishning eng barqaror modeli jins–tur definitsiyasi hisoblanadi. Ushbu modelda avvalo giperonim nomlanadi, keyin esa farqlovchi semalar ketma-ket beriladi. Zarur hollarda funksional yoki stilistik belgi ham qo'shiladi. Masalan, "ferment" tushunchasi "oqsil tabiatli katalizator" tarzida izohlanadi. Bu yerda "katalizator" giperonim, "oqsil tabiatli" esa farqlovchi sema vazifasini bajaradi.

Kuzatishlar tabiiy-ilmiy terminologiyada jins–tur modelining nisbatan izchil saqlanishini ko'rsatadi. Chunki terminologik definitsiya qat'iy klassifikatsion xususiyatga ega. Ijtimoiy-gumanitar leksikada esa izoh ko'proq tasviriy xarakter kasb etadi. Shu sabab terminologik lug'atlar giponimik tarmoqlarni o'rganishda muhim manba hisoblanadi [1].

Giponimlarni ifodalashda havola va kross-referensiya tizimi ham muhim o'rin tutadi. Bu tizim "qarang" tipidagi yo'naltiruvchi birliklar orqali maqolalar o'rtasida semantik bog'lanish hosil qiladi. Natijada giponim va giperonim munosabati faqat definitsiyada emas, balki lug'atning ichki navigatsiyasida ham namoyon bo'ladi. Masalan, "taom" maqolasidan "palov", "somsa", "sho'rva" maqolalariga havola berilishi foydalanuvchining umumiy tushunchadan konkret birliklarga tizimli o'tishini ta'minlaydi. Amaliy kuzatishlarda havolalar tizimi rivojlangan lug'atlarda semantik qidiruv samaradorligi yuqoriroq ekani aniqlanadi [5].

Misollar korpusi ham giponimlarni yoritishda muhim vosita hisoblanadi. Misollar orqali definitsiyada to‘liq ochilmagan semalar amaliy kontekstda namoyon bo‘ladi. Giponimlarning tipik kollokatsiyalari va uslubiy xususiyatlari aynan misollar vositasida aniqlashadi. Masalan, “ot” giperonimi tarkibidagi “ayg‘ir”, “biya”, “qulun” birliklari uchun berilgan kontekstlar jins, yosh va biologik rol semalarini ochib beradi. “Qulun kishnadi” birikmasida yosh belgisi, “ayg‘ir” bilan bog‘liq misollarda esa reproduktiv vazifa semasi faollashadi. Turli uslubiy qatlamlardan olingan misollar giponimning semantik imkoniyatlarini kengroq yoritadi [2].

Izohli lug‘atlarda giponimlarning berilishi tarixiy jihatdan ham muayyan bosqichlarni bosib o‘tgan bo‘lib, bu jarayon umumiy leksikografik tajriba bilan uyg‘unlashgan. Bu evolyutsiyaning mexanizmi lug‘at tuzish maqsadining o‘zgarishi bilan bog‘liq: dastlabki izohli an’analarda ma’noni “tushuntirish” ustun bo‘lsa, keyingi bosqichlarda tizimlilik va tarmoqlanishga ehtiyoj ortadi, ayniqsa ta’lim va ilmiy kommunikatsiya kengaygan sari. Masalan, XX asrning ikkinchi yarmida umumtil lug‘atlarida normativlik kuchayib, terminlar, kasb-hunar leksikasi va ilmiy atamalar ko‘paygani giponimik tarmoqlarni ko‘proq talab qildi; natijada jins-tur modelining ulushi oshdi va havola siyosati faollashdi. Raqamli davrga kelib esa elektron lug‘atlar va korpuslar ta’sirida giponimlarni “dinamik” berish, ya’ni bir giperonimdan avtomatik tur ro‘yxatiga chiqish imkoniyati paydo bo‘ldi; bu jarayon foydalanuvchi xatti-harakatlari loglari orqali o‘lchanib, semantik navigatsiya ko‘rsatkichlari bilan baholanadi. Ilmiy izoh shuki, giponimiya lug‘atning zamonaviy funksiyasida “ma’lumot”dan ko‘ra “tizim”ni ko‘rsatish vazifasiga yaqinlashadi, shuning uchun izohli lug‘atning ilmiy qiymati ham uning ierarxiyani qay darajada aks ettirishi bilan bevosita bog‘liq [6].

Tadqiqot izohli lug'atlarda giponimlarning berilishi definitsiya modeli, havola tizimi va misollar korpusi orqali amalga oshishini hamda bu uch omil uyg'unlashganda semantik ierarxiya eng ravshan ko'rinishini asoslaydi. Giponim – giperonim munosabatini barqaror berish uchun jins-tur qolipini me'yorlashtirish, farqlovchi semalarning "yetarlilik chegarasi"ni saqlash va havolalar zichligini oshirish zarurligi ko'rsatildi. Taklif etilgan mezonlar jadvali lug'at maqolalarini tekshiriluvchan va qiyoslanadigan ko'rsatkichlar asosida baholash imkonini beradi, bu esa leksikografik tahrirni ilmiy asoslashga xizmat qiladi. Natijada o'zbek izohli lug'atchiligida giponimlarni berish amaliyoti tizimli ravishda takomillashsa, foydalanuvchi uchun ma'no qidiruvi tezlashadi, semantik farqlash aniqlashadi va tilning konseptual tasnifi yanada izchil aks etadi. Bu esa o'zbek leksikografiyasida semantik tizimni yanada izchil va foydalanuvchiga yo'naltirilgan shaklda ifodalash imkonini beradi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Lyons J. Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1977. 897 p.
2. Apresyan Yu. D. Leksicheskaya semantika: sinonimicheskie sredstva yazyka. Moskva: Nauka, 1974. 367 s.
3. Svensén B. A Handbook of Lexicography: The Theory and Practice of Dictionary-Making. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 535 p.
4. Landau S. I. Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography. New York: Cambridge University Press, 2001. 425 p.
5. A.Madvaliyev. O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 250 b.

6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2 tomli. 1-2-tomlar. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1981. – 715-b.

7. Najibullo Sayfullayev. (2023). TERMS ARE AN INDIVIDUABLE WEALTH OF OUR LANGUAGE. *Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research*, *10*(10), 168–170.

8. O'zbek tilining izohli lug'ati. Besh jildlik. – T.: 2006

9. Sayfullayev Najibullo Hayriddin o'g'li. (2025). KORPUS LINGVISTIKASI VA LUG'AT YARATISH TAMOYILLARI [Data set]. Zenodo. https://doi.org/10.5281/zenodo.15540864